

Сања Ж. Ђуровић

Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ИМЕНИЦЕ *ВРАТА*

У раду су анализирани деривати именице *врати* према Речнику САНУ. Урађена је творбено-семантичка анализа свих деривата појединачно и дати су обједињени резултати анализе. Циљ рада био је да се утврди творбена и семантичка продуктивност ове именице у српском језику.

Кључне речи: творба речи, семантика, дериват, деривација

0. Увод

Према *Етимолошком речнику* П. Скоку (1971–1974), именица *врати* је индоевропска, балтословенска, свесловенска и прасловенска реч (**vorta*). У сродству је са галаголима *vrtjeti*, *vrtati*, *vratiti*, *uvrati* и Скот закључује да је ова реч поствербал од *uvratiti*. Слог *vra-* настао је по закону ликвидне метатезе. Морфолошки посматрано, именица *врати* средњег је рода и припада именицама типа *pluralia tantum*.

У овом раду урађена је творбена анализа прости именице *врати*, тако што су анализирани само творенице настале извођењем, а префиксалне творенице и сложенице нису укључене у анализу. Циљ истраживања био је да се утврди творбена и семантичка продуктивност ове именице, односно до ког степена деривације реализује деривате и у оквиру којих врста речи, а у семантичком смислу да ли је основно значење именице или неко од секундарних значења доминантно за семантичку продуктивност деривата.

1. Семантика именице врата

Семантичка анализа претпоставља продуктивно значење које ће се реализовати у дериватима. Претпоставке су изнете на основу регуларности семантичког варирања. Семантичко варирање је

„трансформација полазног семантичког садржаја, полазне семеме и његово асоцијативно повезивање са циљним семантичким садржајем, са циљном семемом у процесу секундарне номинације, у процесу преноса имена прве семеме на другу. У основи је овога процеса анализа и синтеза, анализа семантичких садржаја, првог и другог, и синтезом другог. Семантичком трансформацијом може бити захваћен цео семантички садржај или само неки од његових несамосталних делова, елемената, односно сема, било архисема, било која од сема нижега ранга“ (Гортан-Премк 1997:137).

Адекватно томе, у творбеном домену, те констатације дефинишу деривацију (семантичко-морфолошку) као „семантичко варирање између двеју лексема, али не између било којих двеју лексема, већ између двеју лексема из истог деривационог система, и то оних најближих у њему, оних од којих је друга дериват прве, изведеница од прве“ (Гортан-Премк, 1997:137).

Лексема *вратица* има полисемантичку структуру. У РСАНУ¹ су забележена следећа значења: *ошвор за улаз и излаз у зиду куће, одаје, шврћаве, ушврћене вароши, на озради дворишћа, парка, илајна шатора и др. који се затвара и ошвара; крило, крила која затварају шај ошвор; крило на неком намештају* (У овом значењу успоставља се метафора по сличности крила неког намештаја и врата.); *кућа, дом, двор* (Ово значење развијено је путем синегдохе. Врата представљају улаз и тек проласком кроз врата улазимо у кућу.); *гол, вратнице са мрежом у коју се циља са лоптом у фудбалу, хокеју, ватерполу и др.; у слалому шљайовима обележен размак кроз који смучар има да прође*. Ове семантичке реализације лексема *вратица* добијене су асоцијативним путем преко функције врата. *Гол* представља границу између простора у коме се игра и оног у оквиру којег се постижу поени, као што *вратица* представљају границу испред куће и онога што је унутар куће, или неке просторије и сл. Донекле постоји и асоцијација по изгледу, али мислимо да је функција врата била одлучујућа у стварању ове асоцијативне повезаности и новог значења; *улазни или излазни ошвор на каквој дуљби, кесасом органу или цаку, рибарској срави и сл.; узан*

1 Речник српскохрватског/српског књижевног и народног језика, Српска академија наука и уметности.

пролаз, кланац, шеснац; планински превој; канал између острва и койна или између два острва; мореуз; улаз у залив. У овим семантичким реализацијама заступљена су значења добијена путем метафоре по сличности функција. Као што врата повезују просторије у кући, тако пролази, кланци, шеснаци, мореузи могу повезати две одвојене географске целине.

Речник САНУ бележи и велики број израза са лексемом *врати* што, такође, додатно говори о развијености семантичке структуре ове именице. Из дефиниције основног значења лексеме видимо да врата имају двоструку функцију. Када су затворена онда су препрека, а када су отворена значе слободан пролаз. Ова значења развила су се у бројним фразеологизмима у значењима дозвољен и забрањен приступ некоме или нечему. У дериватима ћемо посматрати које је значење доминантније, да ли врата као отвор, улаз, или као препрека. Ако није наглашено другачије, подразумева се да су врата улаз, слободан пролаз, што је у складу са основним значењем (*ошвор* за *улаз* и *излаз*).

На основу полисемантичке структуре ове лексеме, очекујемо да ће се бар неки од деривата односити на улаз уопште.

2. Творбено-семантичка анализа деривата

Деривати су анализирани појединачно, тако што су деривати груписани на деривате из категорије именица, придева и сл., а онда је уз сваки дериват показан творбени модел односно издвојена творбена основа и суфикс. Затим се уз сваки дериват даје коментар у вези са творбом и у вези са семантиком деривата.

У закључку на крају рада дати су обједињени резултати анализе.

2.1. Првостејени деривати из категорије именица

1. Врат-ар Примарно значење је *онај коме је дужности да ошвара врати неке просторије и пушта у њу, настојник зграде*. Секундарно значење је *голман, играч у фудбалу (и другим спортовима) који брани врати*. Семантика ове именице је погодна за анализу, јер је и значење основне именице и значење деривата повезано путем сема *улаз* и *излаз*, где код основне именице имамо предмет као препреку за улаз или излаз, а у добијеном деривату, уз помоћ суфикса *-ар* који уноси значење особе, имамо човека који на неки начин обавља функцију врата и чува и штити врата.

У секундарној семантичкој реализацији наилазимо на реализацију једног од секундарних значења основне именице која је у творбеној основи. Секундарна реализација основне именице била је *џол*, *врашници* са *мрежом*, а код деривата имамо значење *џолман*, односно развијање значења у складу са значењем које уноси суфикс *-ар*, односно значење особе. У оба случаја, имамо исти творбени модел развијања значења: основно значење лексеме *враша* која означава предмет + *-ар* = особа која обавља оно што представља основна именица, и секундарно значење лексеме *враша* које се односи на предмет + *-ар* = особа која обавља оно што означава основна именица. Суфикс *-ар* лексему *враша* преводи из значењске категорије *предмет* у категорију *особа, личности*. Суфикс *-ар* је плодан у грађењу именица са значењем имаоца занимања, носиоца особине. Овом именицом релизовано је занимање по месту рада.

2. Врат-ара *широка даска за њрављење враша*. У семантичкој анализи закључујемо да је у овом именичком деривату дошло до асоцијативне везе преко семе намене. Даска је повезана са вратима, и у овом случају имамо обрнути смер асоцијација, јер обично основна именица неким од својих значења асоцијативно развија неко од нових значења. На ово значење не утиче ни суфикс, већ се ради о врсти специфичног значења. Именица није семантички прозирна. У језику би се пре чуло *даска за враша* него *врашара*. Можда је разлог томе творбена неусаглашеност са семантиком именице.

Изведенице од именица са суфиксом *-ара* обично значе историју и то значење је продуктивно. Бабић бележи и изведенице са овим суфиксима које имају различита значења, означавају женске особе, животиње, биљке и различите ствари (*крџара*, *куџусара* (књига), *свашџара* и сл.) (Бабић 1986: 105).

3. Врат-аница *деминуџив од враша*. Потврду творбене анализе налазимо код М. Стевановића. Он истиче да су суфиксима *-анице* и *-енце* изведени деминутиви: *блашџанице*, *врашџаница*, *џсеџџанице*, *вреџџџенце* и сл. (Стевановић I 1991: 529). Стјепан Бабић (1986: 117), такође, овај суфикс бележи као суфикс *-анице* и истиче да ове именице имају деминутивно значење, које је често повезано са блажим или јачим осећајним значењем. Иако РСАНУ не бележи друга значења, ова именица специјализује значење и то су посебна врата, обично, на пећима, машинама и сл.

4. Врат-аџца *деминуџив и хџџокорисџџик од враша*. Потврду творбене анализе налазимо код М. Стевановића (1991: 529). Исти пример наводи и Олга Ристић (1970) у оквиру скупине именица са значењем деминутивности, нечег малог, младог, ситног, слабог,

тихог, и наводи суфикс *-ашце*. И С. Бабић наводи исти пример у контексту описа суфикса *-ашце* и истиче да изведенице са овим суфиксом имају јаче обележено деминутивно значење (Бабић 1986: 117). Суфикс *-ашца* јавља се уз именице *pluralia tantum*: *леђашца*, *ушашца* и сл.

5. Врат-ник Основно значење је *капија*, *врашнице*: *враша*, *воршал*. У секундарним семантичким реализацијама јављају се следећа значења: *доврашак од камена*; *место где се река улива у море*, *ушће*; *иланинско седло преко кога иде пут*.

С обзиром на то да именица *враша* нема придев на *-н* (*врашн*-, *-а*, *-о*), не може се говорити о суфиксу *-ик* (*врашн-н-ик*) и творбени образац изгледа овако: *врашн-ник*. Вратник представља место где су врата, било које врсте.

6. Врат-ница Основно значење је *капија на огради имања*, *дворишћа*, *шора* и сл.; *крило капије*. Секундарна значења су: *враша*; *капак на прозору*; *врашник*; *шиј којим се зашварају крила враша* или *капици на прозорима*, *засовница*, *мандал*. Двоумили смо се у вези са творбеним обрасцем, јер једно од творбених решење може бити *врашн-ница*, али постоји могућност да је ова лексема изведена и преко лексеме *врашник* по моделу *врашниц-а* (<*врашник-а*), и да је у питању само морфолошка диференцијација у роду.

7. Вратаоца *деминутив од враша*.

Вратаоца *деминутив од враша*.

Творбени образац ових именица није јасан, јер је тешко дефинисати суфикс. Претпостављамо да је нека аналогија са *kri-osa* (<*kril-+-ca*) и сличним образовањима. Дијахронијски (и компаративноисторијски) и *враша* и *крило* имају везе са глаголима (*vrteti*, *kriti*), па тиме и са партиципом претерита активним на *-л*. Од *kryti*: **kryd-* + *-lo* > **krydlo* > **krylo* > sh. *krilo* - па онда: *kril-* + *-ce* > *krilce* ~ *krioce*. По истом моделу, именица *врашаоца* могла би се објаснити на следећи начин: **vrteti* > *vratolca* > *vratolca* > *vrataoca*.

Г. Вуковић наводи ову именицу у значењу *врашаница на улазу у економско дворшће*, тако да се може говорити о лексикализацији значења (Вуковић 1988).

2.2. Првостепенени глаголски дериватив

1. Врат-ашти несвр. покр. *врашараши* (*непрестано отшвараши* и *зашвараши враша*). Глагол је настао по продуктивном моделу творбе.

2. Врат-араши *непрестано отшвараши* и *зашвараши враша*. Продуктивна је сема функције врата као улаза и излаза. Суфиксом

-*арати* изведени су глаголи који означавају благу деминутивност, претежно са слабијом или јачом погрдности: *клоиарати*, *луиарати*, *вуцарати* (Бабић 1986: 475). Двоумили смо се у вези с творбеним обрасцем. Определили смо се за ово решење, ослонивши се на семантику деривата, а могуће решење је и *враи-ар-ати*. Тада би то био другостепени дериват.

2.3. Другостејени деривати из категорије именица

1. **Вратар-ење** *гл. им. од враиаријати*.

2. **Вратар-ње** *гл. им. од враиаријати*.

3. **Вратар-ина** Примарно значење је: *оно што се илати враиару да отвори враиа*. Секундарна семантичка реализација је *дар од сирене девера кад изводи младу из куће*. Суфикс *-ина* реализује продуктивно значење давања, глобе у вези са именицом у основи. Секундарно значење настало је на исти начин, само постоји модификација значења и специјализација значења везана за ситуацију.

4. **Вратар-ица** *враиарка*. Ова лексема потврђује да суфикси *-ка* : *-ица* могу бити синоними и да учествују у грађењу лексема са истом семантичким реализацијама. „Моциони суфикси се од мушких разликују и по честим међусобним конкурентним односима: већина моционих суфикса има конкурентне суфиксе. Реч је о различитим суфиксима који се јављају у идентичним творбеним везама и идентичним творбеним значењима. У изведеницама *професорка* и *професорица* конкурентни су *-ка* и *-ица*, а у *трговка* и *трговкиња* имамо *-ка* и *-киња*. У принципу, семантичке диференцијације нема међу изведеницама, што значи да је реч о својеврсној суфиксној синонимији“ (Ђорић 1982:9).

5. **Вратар-ка** *жена која врши враиарску дужности*. Секундарна семантичка реализација је *враиарева жена*. У основном значењу суфикс *-ка* има моциону функцију. „Он је још у далекој прошлости имао моциони карактер. Тај је његов карактер, дакле, општесловенског порекла“ (Стевановић I 1991:479). Секундарна семантичка реализација могућа је само када је лексема *враиарка* у контексту везана, посредно или непосредно, за лексему *враиар*. Изоловано употребљена, без присуства лексеме *враиар* која би додатно упућивала на значење *враиарева жена*, лексема се семантички реализује у основном значењу.

6. **Вратар-ница** *враиарева соба*. Потврду творбеног обрасца налазимо код С. Бабића. Изведенице од именица које значе вршиоца радње значе просторију у којој вршилац дужности обавља своју

делатност. У конкретнијем се опису просторија остварује као *радионица, учионица, соба, кућица, кућа, зграда* (Бабић 1986:159).

7. Вратар-џија заст. *врашар*. Именица је стилски обележена суфиксом страног порекла, из турског језика и синоним је са именицом вратар.

8. Вратар-ство *врашарска дужност, занимање*. Ова апстрактна именица означава активност особе означене мотивном именицом. „Продуктивнији тип именица са наставком *-ство* у значењу области људске делатности и занимања оним што значи реч у корену какве су: ... *рударство, рибарство, стоочарство* ... код којих, поред осталог, пада у очи врло доследна уопштеност акцента, који је, као дугоузлазни, редовно на крајњем слогу општег дела. А тај општи део, тј. основа од које се именице на *-ство* овога значења изводе, такође је изведена именица, и то већином именица м. рода на *-ар*, којом се редовно именује ималац дотичног занимања“ (Стевановић 1991:512–513).

9. Вратар-ија *врашарство*. Упутна одредница на лексему *врашарство* указује на подређеност лексеме *врашарија* и мању фреквентност употребе. Изведенице са суфиком *-ија* значе најчешће нешто апстрактно, што је и овде случај.

10. Вратник-ица > вратнич-ица *дем. од вратилица*

11. Вратар-ник анат. *доњи, излазни отвор желуца*. Значење је настало преко функције врата као излаза односно улаза. Претпостављамо да се отвор желуца отвара и затвара и отуда асоцијација са вратарем. Отвор на желуцу пропушта или зауставља храну попут вратара који зауставља или пропушта људе.

2.4. Другостепенени деривати из категорије *придева настали по продуктивном моделу творбе присвојних придева суфиксима: -ев, -ов, -ски:*

1. Вратар-ев, -а, -о / вратар-ов, -а, -о, који *припада врашару*.

2. Вратар-ски, -а, -о, који *се односи на врашара (који припада врашару)*.

2.5. Другостепенени деривати из категорије *глагола је:*

1. Вратар-ити, вршити службу врашара, стражарити пред врашима и врашарити. Творбени модел је прозиран и значење је очекивано с обзиром на творбени образац.

Сви другостепени деривати лексеме *враша* творбено су реализовани преко мотивне именице *врашар* и семантички су ограни-

чени овом именицом. Ова именица гради своје мало деривационо гнездо.

2.6. *Трећестејени придевски деривати настали по продуктивном творбеном моделу суфиксима -ин и -ов:*

1. **Вратарич**-ин,- а, -о који припада вратарици.
2. **Вратарник**-ов,-а,-о, који припада вратарнику.

3. Закључак

Именица *вратиа* образује деривационо гнездо од 26 деривата. Највећи број деривата је из категорије именица, укупно 18, и све су реализоване преко првостепених и другостепених деривата. Код првостепених деривата јавља се једна именица *nomina agentis* (*вратар*) која је послужила као творбена основа за грађење већине другостепених деривата, три именице са значењем предмета (*вратара*, *вратник* и *вратница*) и три именице субјективне оцене (*вратаница*, *вратишица*, *вратиоца*). Глаголске и апстрактне именице реализоване су другостепеним дериватима.

Јављају се само присвојни придеви, укупно 5, и то другостепени и трећестепени, творени по продуктивном моделу творбе, суфиксима *-ев*, *-ов*, *-ски*, *-ин*.

Глаголских деривата је најмање, само 3 и то два првостепена, творена суфиксима *-аши*, *-арши*, и један другостепени дериват, творен суфиксом *-иши*. Прилошких деривата нема.

Именица *вратиа* развија деривате до трећег степена деривације. И творбено и семантички је продуктивна, а претпостављена значења, изведена на основу принципа семантичког варирања, већином су се показала као оправдана.

Прилог: Деривационо гнездо лексеме *врати*

	<i>именице</i>	<i>придеви</i>	<i>глаголи</i>
ВРАТА	вратанца	вратарев, -а, -о	вратарати
	вратаоца	вратаричин, -а, -о	вратарити
	вратар	вратарников, -а, -о	вратати
	вратара	вратаров, -а, -о	
	вратарање	вратарски, -а, -о	
	вратарење		
	вратарина		
	вратарица		
	вратарка		
	вратарница		
	вратарџија		
	вратаца		
	враташца		
	вратеница		
	вратник		
	вратница		
	вратничица		
вратоца			

Литература

- Бабић 1986: Стјепан Бабић, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику*, Загреб.
- Вуковић 2000: Гордана Вуковић, *Туђице у терминологији куће и покућства*, у: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLIII, Нови Сад, 125–136.
- Вуковић 1988: Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Нови Сад.
- Гортан–Премк 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 14.
- Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, књ. 2, Београд.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959-.
- Ристић 1970: Ристић Олга, *Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неким делима српских и хрватских писаца*, ЈФ, 28, св. 1–2, 3–4 и 4–5, 219–320; 387–451.
- Скок, П. 1971–1974: *Етимолошки рјечник хрватског или српског*, ЈАЗУ, Загреб.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд.

Ђорић 1982: Божо Ђорић, *Моциони суфикси у српскохрватском језику*, Београд.

Сања Ж. Ђуровић

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ИМЕНИЦЕ ВРАТА

Резиме

У раду су анализирани деривати именице *врати* према Речнику САНУ. Урађена је творбено-семантичка анализа свих деривата појединачно и дати су обједињени резултати анализе. Циљ рада био је да се утврди творбена и семантичка продуктивност ове именице у српском језику.

Кључне речи: творба речи, семантика, дериват, деривација